

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 2 (98)

2 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

FTAMP 03.09.55

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_151

**ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН
ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРИ БӨЛІМДЕР****Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы^{1*ID}, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{1ID}**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Көкебаева), kun2013@mail.ru (Стамшалов)

Түйіндеме. Екінші дүниежүзілік соғыс тарихында қазіргі заман тарихының белгілі бір кезеңдерінде тарихи оқиғалар мен құбылыстарды бейтарап зерттеуге және объективті түсіндіруге ұмтылған зерттеушілерге тосқауыл болған мәселелер бар. Осы мәселелердің кейбірі, атап айтқанда, кеңестік соғыс тұтқындардан әскери бөлімдердің құрылу тарихы сталиндік кезеңде саяси қуғын-сүргінге себеп болды. Кеңестік тарихнамада кеңестік соғыс тұтқындарынан әскери құрамалар ұйымдастыруға бұрынғы Ресей империясы аумағында Кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдары Еуропа елдеріне кеткен эмигранттар бастамашы болды деген пікір орнықты. Алайда, шын мәнінде, соғыс тұтқындарынан ерікті жасақтардың құрылуына тарихи факторлардың тұтас кешені әсер етті.

Кілт сөздер: екінші дүниежүзілік соғыс, соғыс тұтқындары, эмигранттар, еріктілер, легион, хивилер, шығыс министрлігі.

**Мақала № AP08855857 гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.*

МРНТИ 03.09.55

**СОЗДАНИЕ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ ИЗ
СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ГЕРМАНИИ****Көкебаева Гүлжаухар Какеновна^{1*ID}, Стамшалов Еркін Иманғазиевич^{1ID}**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Көкебаева), kun2013@mail.ru (Стамшалов)

Аннотация. В истории второй мировой войны существуют проблемы, которые в определенные периоды современной истории были камнем преткновения для исследователей, стремящихся к беспристрастному изучению и объективной интерпретации исторических событий и явлений. Некоторые из этих проблем, в частности, история создания воинских частей из советских военнопленных, послужили поводом для проведения политических репрессий в период сталинизма. В советской историографии инициатива создания воинских формирований из советских военнопленных предписывалась эмигрантам, уехавшим в страны Европы в первые годы установления советской власти на территории бывшей Российской империи. А в действительности созданию добровольческих соединений из военнопленных повлиял целый комплекс исторических факторов.

Ключевые слова: вторая мировая война, военнопленные, эмигранты, добровольцы, легион, хиви, Восточное министерство.

IRSTI 03.09.55

FORMATION OF MILITARY UNITS FROM SOVIET PRISONERS OF WAR IN GERMANY**Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna^{1*ID}, Stamshalov Erkin Imangasievich^{1ID}**¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding Author

E-mail: kokebayeva@gmail.com (Kokebayeva), kun2013@mail.ru (Stamshalov)

Abstract. There are problems in the history of World War II that at certain periods of modern history have been a stumbling block for researchers seeking impartial study and objective interpretation of historical events and phenomena. Some of these problems, in particular the history of the creation of military units from Soviet prisoners of war, served as a pretext for political repression during the Stalinist period. In Soviet historiography, the initiative to create military formations from Soviet POWs was prescribed to emigrants who had left for European countries in the early years of the establishment of Soviet power in the former Russian Empire. In reality, a variety of historical factors influenced the creation of volunteer formations from POWs.

Key words: World War II, prisoners of war, emigrants, volunteers, Legion, hiwi, Oriental Ministry.

Кіріспе. Екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тарихнамасында зерттеушілер назарынан тыс қалған немесе ресми идеологиямен тыйым салынған мәселелер көп болды. Бұл тақырыптардың ішінде кеңестік соғыс тұтқындардан құрылған әскери бөлімдердің тарихы да бар. Бұл «дос – жау», «өзіміз – бөтен», «қызыл – ақ» және т.б. қасаң ұстанымдар үстем болып тұрған тоталитарлық қоғам үшін қалыпты жағдай еді. Сол себептен де соғыс тұтқындары қоғамдық санада «сатқындар», «халық жаулары» деген ұғымдармен айшықталды. Ал соғыс тұтқындарынан жасқаталған әскери құрамалар Еуропадағы эмигранттарды антикеңестік әрекетін айыптағанда ғана аталып отырды.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға арқау болған зерттеу нәтижелері ГФР Әскери мұрағатының, ГФР Сыртқы істер министрлігі Саяси мұрағатының құжаттық материалдарына негізделген.

Ұсынылған тақырыпты зерделеуде зерттелегін объектіні күрделі ұйымдастырылған жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін тарихи-жүйелілік әдісі қолданылды. Бұл жүйенің жұмыс істеуі мен дамуы жеке нақты оқиға, тарихи жағдай, жаһандық процесс сияқты негізгі құрамдас бөліктерді қамтиды. Біздің жағдайда жеке нақты оқиға ретінде кеңестік соғыс тұтқындардан әскери бөлімдердің құрылуы қарастырылса, тарихи жағдай санатында екінші дүниежүзілік соғыс, тарихи үдеріске тоталитарлық мемлекеттер арасындағы күрес және халықаралық құқық нормаларының бұзылуы жатқызылды.

Талдау. 80-жылдардың аяғында бұл мәселелердің пердесін түретін алғашқы мақалалар пайда болды. Осы уақытқа дейін кеңестік соғыс тұтқындар тарихының әлі зерттелмеген қырларына арналған көптеген еңбектер жазылды. Бұл проблеманы батыстық, атап айтқанда неміс зерттеушілері көптен бері сәтті зерттеп келеді. Олардың ішінде Дж. Торвальд (Thorwald, 1974), П.ф. Мюлен (Mühlen, 1971), С. Фрллик (Frllich, 1987), Г.-В. Нойлен (Neulen, 1985), И. Хоффманның (Hoffmann, 1976) еңбектері ерекше орын алады. Ал ресейлік тарихшы С.И. Дробязко өз еңбегінде кеңеске қарсы қарулы құрамалардың пайда болу жағдайы мен себептерін, осы әскери бөлімдерді құруға орыс эмиграциясының қатысуы, Власов армиясының тарихи сияқты мәселелерді кешенді түрде қамтиды (Дробязко, 2004).

Зерттеу нәтижелері. Вермахт құрамында ерікті бөлімдер құру идеясы ең алдымен Батыс Еуропадағы антикоммунистік күштердің бастамасымен пайда болды. 1941 жылы 29 маусымда Германияның сыртқы істер министрі И. Риббентроп Үшінші рейхтің Гаагадағы елшісіне Еуропаның барлық дерлік елдерінде Кеңес Одағына қарсы соғысқа қатысу үшін ерікті жасақтар құруды қалайтындардың бар екенін хабарлады (РА–АА, 29716: 280).

1941. жылдың 30 маусымында Сыртқы істер министрлігінде Вермахт Жоғарғы қолбасшылығы, СС Бас басқармасы және НСДАП-тың сыртқы саясат департаменті өкілдерінің қатысуымен шетелдік еріктілерден әскер бөлімдерін құрудың ұйымдық-құқықтық мәселелері талқыланған кеңес өтті. Талқылау нәтижесінде осы бөлімдердің мәртебесін реттейтін негізгі ережелер әзірленді. Бұл құжатта келесі мәселелер қамтылды:

1) Ұйымдастырушылық мәселелер. Шетелдік еріктілердің жекелеген құрамалары тек Жоғары бас қолбасшылық пен бас басқарма шешімдеріне сәйкес қана Вермахт және СС әскерлері құрамына енгізілуі мүмкін. Еріктілер неміс униформасын киіп, өз елдерінің төсбелгілерін сақтауы керек. Неміс униформасы олар тұтқынға түскен жағдайда Герман империясының тұрақты әскерінің жауынгері ретінде саналуы үшін керек.

2) Мемлекеттік нышаны. Шетелдік еріктілер Вермахт құрамына енгізілгеннен кейін Германияның азаматы құқығын алады. Ал СС әскери бөлімдеріне рейхтің азаматы емес адамдар да жазылуы мүмкін.

3) Басқару мәселелері. Шетелдік еріктілер неміс әскерлері сияқты еңбекақы, соның ішінде олардың отбасыларына да жәрдемақылар алатын болады.

4) Әскери ант. Ұлыгерман тектес Солтүстік және Батыс Еуропа халықтарының еріктілері «Адольф Гитлер, герман фюрері» атына ант береді. Ал германдық емес елдердің (Испания, Хорватия және т.б.) еріктілері үшін анттың нұсқасы үш мекеменің келісілген шешімімен әзірленуі керек.

Бұл кездесуде шетелдік ерікті құрамаларды құру бойынша жұмысты үйлестіру үшін Сыртқы істер министрлігінің (елші Фровайк), әскердің жоғары қолбасшылығы (полковник Рудольф), СС Бас басқармасының (штурмбанфюрер Редвиг) және НСДАП сыртқы саясат департаментінің (штаб бастығы Лейббрандт) ресми өкілдері тағайындалды (РА – АА, 27829). Одан кейін Вермахтың бас қолбасшысы

В. Кейтель шетелдік еріктілерден әскери бөлімдер құрудың ұйымдық-құқықтық мәселелерін реттейтін құжатқа қол қойды. Бұл құжатта еріктілердің азаматтық фламаньдық бөлігі, Испания және Хорватия азаматтарынан ерікті құрамалар мәртебесіне өзгеріс енгізілді, енді олар өз елдерінің азаматы болып қалуға тиісті болды (ВА-МА, 2/14226:2-9; 2/2728:19-23). Осы кезеңде Норвегия, Дания, Швеция, Финляндия, Голландия, Бельгияның азаматтарынан еріктілер бөлімдері жасақталды. Осылайша, Үшінші Рейхте кеңестік жауынгерлер қолға түскенге дейін-ақ шетел азаматтарынан ерікті құрамалар құрудың біршама тәжірибесі жинақталған еді.

Кеңестік тарихнамада кеңестік соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдер құру бастамасын большевиктердің идеологиясына қарсы болып, Кеңестік Ресейден Еуропаға кеткен эмигранттар көтерді деп айыптау орын алды. Үшінші Рейх басшылығының эмигранттардың осы категориясына көзқарасы кеңес-герман қатынастарының сипатына байланысты өзгеріп тұрды. 1939 жылы 25 қазанда Империялық қауіпсіздік басқармасы Берлин, Райхенбер, Гамбург, Майндағы Франкфурт, Бреслау, Данциг, Брно, Вена және Праганың жергілікті органдарына орыс, украин, казак және кавказ эмиграциясының қызметін шектеу туралы хат жолдады (ВА-МА, 58/1031:25-26). Бұл 1939 жылғы Еуропадағы ықпал ету аймақтарын бөлісу туралы кеңес-герман пактісінің тікелей салдары болатын. Ендігі жерде Үшінші рейхтің басшылығы эмигранттардың өздерінің жаңа одақтасына қарсы шабуылдарына жол бере алмады. Кеңес Одағына қарсы соғыстың алғашқы кезеңінде де нацистік билік эмигранттарды пайдаланғысы келмеді. 1941 жылы 23 маусымда эмигрант Манакин Югославияда тұратын орыс эмигранттарының атынан А. Гитлерге большевизмге қарсы күреске қатысуға рұқсат беруін сұрап жеделхат жолдады (РА-АА, 29716: 192).

Алайда, Үшінші рейх басшылығы орыс эмигранттарының бастамасын құптамады. 1941 жылы 30 маусымда Ресей эмигранттарына қатысты Сыртқы істер министрлігі, әскерлердің біріккен қолбасшылығы және СС Бас басқармасы өкілдерінің бірлескен отырысында Сыртқы істер министрінің жеке нұсқауы бойынша орыс эмигранттары герман армиясына ерікті ретінде жазыла алмайтыны атап көрсетілді. 1941 жылы 3 шілдеде Париждегі және Бухаресттегі Германияның елшіліктеріне тұтқынға түскен жағдайда олардың соғыс тұтқындарын ұстау ережелерін анықтайтын халықаралық конвенциялардың қорғауын пайдалана алмайтындықтарынан, орыс эмигранттарды ерікті құрамаларға тіркеуге тыйым салатын жеделхат келді (РА – АА, 29717:22).

Халықаралық қатынастар тарихында соғысушы жақтар этникалық және ұлттық факторларды пайдаланған (мысалы, Ресейдің Осман және Габсбург империяларына қарсы күресіндегі славян ынтымақтастығы идеясы, Осман империясының Ресейге қарсы күресіндегі түрік бірлігі идеясы және басқалары) мысалдар көп кездеседі. Үшінші рейх билігі де КСРО-ның орыс емес халықтарының ұлттық тәуелсіздікке үмтылысын пайдалануды ұйғарды. КСРО-ға қарсы соғысқа дайындық кезінде Империялық Сыртқы істер министрлігінде Ресей бойынша комитет құру идеясы пайда болды. Құрылып жатқан комитеттің ұйымдастыру мәселелерімен кеңесші Г. Гроскопф айналысты. Алғашында комитет қызметі КСРО халықтарының тарихы бойынша материалдар жинаумен шектелгенімен, Кеңес Одағына қарсы басталған соғыс қимылдары бұл бөлімнің алдына нақтырақ міндеттер қойды. 1941 жылдың маусым айында бұл комитетке тәжірибелі дипломаттар мен КСРО-ның орыс емес халықтарының тарихы мен мәдениетін білетін басқа да мамандар тартылды. Атап айтқанда, В. фон Хентиг «Оңтүстік орыс халықтарының (кавказдықтар, қырғыздар, татарлар және т.б.) мәселелерімен» айналысуға тиіс болды (РА-АА, 901/61174:45). В. фон Хентиг тағайындала сала барон Г.Ф. Лойдоннан хат алады. Ол большевизмге қарсы күресте бұрынғы түрікмен хандарының ұрпағы Жомудты пайдалануды ұсына отырып, хатпен бірге 1941 жылы 30 сәуірде Жомуд әзірлеген Түркіменстанның тәуелсіздігі үшін күресті ұйымдастыру жоспарын жіберді. Жоспарда күрестің негізгі құралы ретінде Германияның көмегімен құрылатын түрікмен әскери бөлімі қарастырылды (РА – АА, 901/61174:71-74).

Дәл осы кезеңде нацистік биліктің тұраншылдыққа, бүкіл түркі халықтарының бірлігі идеясына деген қызығушылығы арта түсті. Тұраншылдық идеясы Түркиядағы жергілікті саясаткерлер мен түркі эмигранттарының кейбір топтарында ерекше танымал болды. Сондықтан Германияның Түркиядағы елшісі Ф. фон Папен 1941 жылы 25 шілдеде Сыртқы істер министрі И. Риббентропка жазған хатында бұл идеяларды түркі тектес кеңестік әскери тұтқындар арасында насихаттауды КСРО-ға қарсы күресте тұрандық идеяларды қолдану тәсілдерінің бірі ретінде атады. Одан әрі Ф.фон Папен Нүри Киллигилдің (атақты тұраншыл Энвер пашаның інісі) түркі соғыс тұтқындарымен жұмыс істеуге көмектесу үшін Берлинге келгісі келетінін хабарлайды. Нүри Киллигил (Нүри Паша) 1941 жылдың қыркүйегінде Берлинге келгеннен кейін Сыртқы істер министрлігінің хатшысы Э.Вёрманмен бірнеше рет кездесті. Нүри паша хатшымен әңгіме барысында тұрандық идеяларды жүзеге асыру үшін күресте осы соғыс тұтқындарынан әскери құрамалар құру мүмкіндіктерін білу үшін бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Вюнсдорф лагері үлгісінде түркі және мұсылман соғыс тұтқындарын бөлек лагерге жинауды өтінді. 1941 жылы 2 қазанда Э. Вёрман Сыртқы істер министрлігі мемлекеттік хатшылығының Ресей бюросынан Нүри пашаның ұсыныстарын жүзеге асыру үшін дайындық жұмыстарының басталғаны туралы жауап алды (РА-АА, 29900, 29778). 1942 жылдың көктемінде Нүри паша Берлинге баруына көмектесу туралы өтінішпен

Стамбулдағы неміс консулдығына қайтадан жүгінді. Бұл жолы оның қолында түркі тектес соғыс тұтқындарынан саяси және әскери жағынан дайындығы жоғары 100-150 мың адамдық армия құру туралы нақты ұсыныстары болды (РА–АА, 901/61175:2,173).

Шығыс министрлігі орыс емес әскери тұтқындардың санын және орналасқан жерін анықтау үшін құрамына неміс қызметкерлерінен басқа КСРО-ның орыс емес халықтарының эмиграциядағы өкілдері де кірген комиссиялар құрды. 1941 жылдың тамыз айының аяғынан бастап 500-600 адамнан тұратын 25 комиссия лагерлерді аралап, тізімдер мен деректердің картотекаларын жасап, мұндағы соғыс тұтқындарының азаматтық және әскери мамандықтарын анықтады (РА–АА, 901/61175:202). Желтоқсан айында лагерлерде сүзек ауруының өршуіне байланысты карантин енгізіліп, комиссиялар біраз уақытқа жұмысын тоқтатты. Лагерлерге бару нәтижелері туралы есептер тұрақты түрде жаулап алынған Шығыс аймақтарының істері жөніндегі арнайы министрлікке (ғылыми әдебиеттерде Шығыс министрлігі деп аталады) түсіп тұрды. Сонымен, 2 қыркүйекте кеңесші Хилгер Сувалки мен Просткендегі офицерлер лагерлерін аралау нәтижелері туралы есебінде мынаны хабарлады: «1) Жалпы. Екі лагерде, оның ішінде Просткен 10-12 мың, Сувалки - 14-16 мың тұтқынды қабылдай алады, көп жағдайда солдаттар, бірақ белгілі мөлшерде офицерлер де бар. Тұтқындар ашық аспан астында тұр. Тамақ жетіспейді, қатаң тәртіпте ұсталады. Комиссарлар, саяси жетекшілер, НКВД адамдары бөлек ұсталады. Көптеген тұтқындар коммунизмнен бас тартып, Германиядан оң өзгерістер күтеді. Соған қарамастан олардың сыртқы жағдай мен әрекетсіздіктен үнжырғалары түскен. 2) Ұлттық топтар. а) Олардың арасында салыстырмалы түрде жақсы әсер қалдыратыны литвалықтар. Олар өздерінің ауыр жағдайлары үшін ренішті. б) Украиндар аз ұлттардың саны көбін құрайды. Литвалықтар сияқты олар да жақсы көзқарас күткенімен, олай болмағанына ренжігеннен қайтадан орыстарға қосылуға ұмтылады; в) белорустар жаман әсер қалдырады, олардан айрықша пайда болмайтын сияқты; д) азиялықтар (негізінен өзбектер мен қырғыздар) өздерін тәртіпті ұстайды, олар да орыстарға қарағанда тазарақ. д) Кавказ халықтарының өкілдері (Сувалкидегі саны 1000) коммунизмнен және әсіресе колхоздастырудан бас тартады және ұлттық сан-сезімге ие, бірақ олардың саяси жағынан ақпараты мардымсыз, өздерінің большевиктерге дейінгі өткен тарихы мен өз эмигранттары туралы мүлдем білмейді» (РА–АА, 105173:9). Комиссия мүшелерінің барлығы дерлік соғыс тұтқындарының көпшілігінің большевиктерге қарсы көзқараста екенін атап өтеді. 1941 жылдың қыркүйегінде Финляндиядағы соғыс тұтқындары лагерінде жұмыс істеген комиссияның есепті баяндамасында украин легионын құру туралы мәселе көтерілгенде, соғыс тұтқындар өз еркімен осы легионға қосылуға дайын екендіктерін білдіріп, дереу өтініш жазғаны атап өтілді. 1941 жылы 30 қазанда XIII D офицерлер лагерінен бұл лагерде тұтқынға түскен 10 кеңес генералының 9-ы әлемдік коммунизм мен Кеңес Одағына қарсы күреске қатысуға дайын екендігі хабарланды (РА–АА, 105180:13, 105182:15).

Соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдер құру туралы ұсыныстар олардың өздерінен де түсіп жатты. Соғыс тұтқыны, инженер Балтық бойы арнайы әскери округі автожол бөлімінің бұрынғы бастығы А. Дудангинский 1941 жылы 19 қазанда А. Гитлерге мынадай мазмұндағы хат жазды: «Мен түркі халқының өкілі ретінде өз халқымды большевизм қамытынан азат ету үшін неміс әскері қатарында соғысу үшін герман әскері жағына өттім. Ағылшын және кеңес әскерлерінің бізбен туысқан Иранды басып алуы менің оларға деген өшпенділігімді одан әрі арттыра түсті... Маған соғыс тұтқындарының арасынан түрік легионын ұйымдастыруға рұқсат беруіңізді сұраймын, ал егер бұған рұқсат етпесеңіз, маған қатардағы жауынгер ретінде герман армиясының сапында соғысуға рұқсат беруіңізді сұраймын. Мен өзімнің туған жерім Баку мен бүкіл Әзірбайжанның енді ешқашан большевик болмауы және Баку мұнайына лас қолын салуды көксіп отырған күллі мұсылман әлеміне жеккөрінішті ағылшындардың қолына түспеуі үшін күресемін» (РА–АА, 105181:14). Дегенмен, көптеген комиссия мүшелерінің соғыс тұтқындарының антисоветтік көңіл-күйіне қатысты емен-жарқын ойларын қолдамайтын пікірлер болды. Атап айтқанда, Вернер фон Хентиг өзінің 1941 жылғы 12 желтоқсандағы есебінде «әрбір украин ұлтшыл емес», алайда соғыс тұтқындары арасында техникалық және басқа да мамандар көп, сондықтан оларды ең алдымен өндіріс кәсіпорындарында және ауыл шарушылығында пайдалану керек деген ой айтты (РА–АА, 105184:17).

Лагерлерді аралау Кеңестік Шығыс эмигранттарына Украина, Кавказ, Орта Азия және Еділ бойындағы халықтардың жаңа ұрпағымен танысуға ғана емес, сонымен бірге нацизмнің нәсілдік теориясының алғашқы «нәтижелерін» көруге де мүмкіндік берді. Кеңестік соғыс тұтқындар арасында еврейлерден кейін фашистердің қатыгездігі пен қорлығын ең көп көрген азиялықтар болды. 1941 жылы 24 шілдеде қол қойылған бұйрыққа сай азиялық соғыс тұтқындарын Кеңес Одағынан Германия империясына әкелуге тыйым салынып, олар немістер басып алған Шығыс Еуропа елдерінде орналасқан лагерлерде ұсталды (РА–АА, 901/61174: 274).

Жазалаушы отрядтар қолға түскен барлық азиялықтарды жойды, әсіресе түркі халықтарының мұсылман өкілдері ерекше азапталды. Бұл халықтарда сүндетке отырғызу рәсімі болғандықтан ғана ұсталғандар еврейлер ретінде атылды. Кеңестік «азиялықтарға» деген алғашқы ұстаным неміс жауынгерлері мен бейбіт тұрғындарды орыс қанының көп бөлігі татар-монғолдармен араласып

кеткендіктен, азғындаған деген пікірге сендіруге тырысып, «кембағал адам» («Untermensch») идеясын насихаттау аясында қалыптасты. Егер орыс «Untermensch» болса, татарлар немесе моңғолдар одан өткен «кембағалдар» деп саналды. Қолға түскен азиялық тұтқындар 1941 жылдың соңына дейін жүйелі түрде атылды. 1942 жылы 28 ақпанында жаулап алынған Шығыс аймақтар бойынша империялық министр А. Розенберг Вермахт қолбасшысына кеңестік соғыс тұтқындарды ату саяси тұрғыдан мүлдем түсініксіз себептермен жүзеге асырылғанын көрсетіп: «Сонымен, мысалы, әртүрлі лагерлерде «азиялықтар» атылды, бірақ олар Азияда орналасқан Закавказье мен Түркістанның тұрғындары ретінде Кеңес Одағы халқының большевизм мен орыс езгісіне барынша қарсы бөлігіне жатады. Шығыс аймақтары бойынша империялық министрлік мұндай қанағаттанарлықсыз жағдайды бірнеше мәрте атап өтті. Осыған қарамастан, мысалы, қараша айының өзінде Николаев маңындағы соғыс тұтқындары лагерінде «азиялықтарды» жойғысы келетін арнайы топ пайда болды. Соғыс тұтқындарына деген мұндай көзқарас көп жағдайда Кеңес Одағы халықтары туралы жаңсақ түсінікке негізделген сияқты. Шығыста өмір сүретін халықтар кембағал деген ұғым қалыптасқан» - деп жазды (Verbrechen an der Wehrmacht, 1998:77).

Комиссияның кейбір мүшелері азиялық соғыс тұтқындарына жасалған қатыгездік пен қиянатқа өз наразылықтарын білдірді. Патрик ф. ц. Мюленнің еңбегінде Мұстафа Шоқай мен Уәли Каюмға қатысты жаңсақтыққа жол берілген сияқты. Ол соғыстың алғашқы апталарында эмигрант Уәли Каюмның неміс лагерлеріндегі соғыс тұтқынындағы жерлестеріне жасалған қатыгездікке қарсылық білдіргенін жазады. Алайда, соғыстың алғашқы апталарында Германиядағы эмигранттар соғыс тұтқындарының жағдайы туралы ақпарат ала алмады, өйткені Гитлердің бұйрығы бойынша азиялықтарды Германия империясына әкелуге тыйым салынып, олар немістер басып алған Шығыс Еуропа елдерінде орналасқан лагерлерде ұсталды (РА–АА, 901/61174:274). Ал Мария Шоқайдың естеліктеріне сәйкес Мұстафа Шоқай лагерлерді аралау кезінде түркістандық соғыс тұтқындарының қиын жағдайын көріп, наразылық хат жазып, оны тиісті неміс өкімет орындарына беруді Уәли Каюмнан сұрағаны белгілі.

Шығыс ұлттарынан құралған кеңестік соғыс тұтқындарының жағдайының мүшкілдігі мен олардың арасында өлім-жітімінің жоғары екеніне Сыртқы істер министрлігі де назар аударады. Сыртқы істер министрлігі «азиялықтардың» жағдайының ауыр болуы алдын ала ойластырылған ба деген сұраққа қызығушылық танытады. 1941 жылы 20 қыркүйекте Вермахт Жоғарғы қолбасшылығы бұл сұраққа егжей-тегжейлі жауап берді. Жауапта: «..Бұл кездейсоқ емес. Біріккен әскери қолбасшылықтың соғыс тұтқындары бөлімінің 14 қазандағы № 6577/41 бұйрығы осы уақытқа дейін белгіленген «азиаттарды» империяға тасымалдауға болмайтыны көрсетілген ережеге сілтеме жасаған. Оған империяға соғыс тұтқындарынан еуропалық түр-түрпатымен ел экономикасында жұмыс істеуге сай келетін ұлт өкілдерін ғана әкелуге болатындығы негіз болды. Азиялықтардың жағдайының нашарлығы ешбір жағдайда әдейі істелінген емес. Бұл халықтардың кавказдықтар, армяндар, әзірбайжандар, түркімендер, казактар және т.б. белгілі бір топтары Әскерлердің біріккен қолбасшылығының 12.11.1941 ж. 2700/41 нөмірлі бұйрығында ұлтына қарай ерекше лагерлерге орналастыру керектігі арнайы көрсетілген. Бұл бұйрық Шығыс министрлігінің тапсырысы бойынша саяси және насихат жұмыстары үшін тұтқындардың жағдайын жақсарту мақсатында шығарылды. Тамыз айынан бастап Шығыс Министрлігінің комиссиялары жұмыс істеп жатыр, олар осы ұлттық азшылықтардың арасынан құнды элементтерді іздейді және оларды неміс мүдделері үшін саяси тұрғыда пайдалануға дайындайды» (РА–АА, 901/61174:274). 1943 жылдың қаңтар айында Вермахттың Жоғарғы қолбасшылығында Шығыс әскерлері басқармасы құрылды, оны генерал-лейтенант Г.Хелльмих басқарды, кейінірек оның орнына Э. фон Кестринг тағайындалды. 1944 жылы қаңтарда «ерікті жасақтардың генералы» лауазымы енгізілді (ВА-МА, 22/93:8). Еріктілердің құқықтық және материалдық жағдайы «Герман армиясы қатарындағы еріктілердің қызметі туралы түсініктемеде» көрсетілді. «Еріктілер 375-525 рубль жалақы алады; еріктінің жалақысынан салықтар ұсталмайды, еріктілер өздері орналасқан бөлімшелердің жауынгерлерімен бірдей тегін азық-түлікпен қамтамасыз етіледі, мөлшерлі азық-түліктен басқа темекі, сабын және басқа да қосымша өнімдер алады. Еріктілер герман армиясы бөлімдеріне кірген сәттен армия қоймаларынан киім-кешек алады. Еріктілердің өздерінің төсеніштері мен етіктері болса, оларға өтемақы беріледі. Герман армиясының солдаттары сияқты еріктілер үшін де баспана тегін. Еріктілерге медициналық қызмет көрсету герман солдаттары үшін белгіленген ережелерге сәйкес тегін жүргізіледі. Еріктілердің отбасын асырауға ақша төленеді. Ерікті герман армиясының қатарына кіргенге дейін асырауында әйелі мен балалары немесе ата-анасы болса, отбасына арналған сома олардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Қандай да бір себептермен қызмет ете алмайтын еріктілерді басқаша шешім қабылданғанға дейін еңбек басқармасымен келісе отырып, оларды қабылдаған армия бөлімдері жұмыстан шығарады. Герман армиясында болған кезінде жаракат алған немесе қайтыс болған жағдайда, армия ережелері бойынша материалдық көмек көрсетіліп, зардап шегушінің өзі, қайтыс болған еріктінің жесірі мен балалары қамтамасыз етіледі» (ВА-МА, 19III/492:77). Одан кейін 1942 жылдың тамызында «Еліміздің Шығыстағы көмекші күштері» деген атпен күрлық әскерлері жоғарғы қолбасшылығының бұйрығы әзірленді (ВА-МА, 22/135:79-97).

Гальдер қол қойған бұл құжат көбейтіліп, шығыс еріктілері қызмет етіп жатқан барлық

бөлімшелерге жіберілді. Бұйрықта соғыс тұтқындары мен басып алынған облыстардың жергілікті халқынан тұратын көмекші күштердің әртүрлі санаттары көрсетілді. Олар: 1) «жауынгер жолдастар» – бұлар түркі тектес және казак соғыс тұтқындары мен жергілікті халық өкілдері; 2) «әскери қауіпсіздік бөлімшелерінің» қызметкерлері санатына бостандыққа шыққан эстон, литва, латыш, фин, украин және «фольксдойче», яғни соғыс тұтқындары және жергілікті тұрғындар; 3) "басып алынған облыстарда қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету қызметінің" (полиция бөлімшелері) еріктілері - бұлар жергілікті тұрғындар және басып алынған аудандардан босатылған соғыс тұтқындар; 4) «тұрақты қосалқы қызметі» еріктілері – бұл жергілікті тұрғындар мен босатылған соғыс тұтқындары; 5) айрықша жұмыстарға (көліктерден жүк түсіру, жол жұмыстары, қардан тазалау және т.б.) уақытша тартылған жергілікті халықтың өкілдері; 6) айрықша жұмыстарға уақытша жұмылдырылған соғыс тұтқындары. Құжатта «Ұғымдардың анықтамасы (айырмасы)» деген қызықты бөлім бар. Мұнда «түркі халықтары» деген ұғымға барлық түркі және кавказ халықтары, соның ішінде түрік емес грузиндер, армян және Кавказдың басқа халықтарының өкілдері енгізілген. Шамасы, құжатты құрастырушылар өз мақсаттарына пайдаланған соғыс тұтқындарының этникалық шығу тегін анықтауға әуреленіп жатпаған. «Босатылған әскери тұтқындар» ретінде басып алынған аймақтарына қатысы жоқ соғыс тұтқындары аталды. Ал керісінше, басып алынған аймақтардан азат етілген соғыс тұтқындары жергілікті халық санатына жатқызылды. «Қолдану бойынша нұсқаулықтар» бөлімінде большевизмге қарсы неміс жағында соғысқысы келетін түркі және кавказдық соғыс тұтқындары тексеріліп, қайта даярлықтан өткеннен кейін әскери қызметке жарамды болған жағдайда әскери бөлімдерге жазылатыны көрсетілді. Соғыс қимылдарына қатысқысы келмейтін, бірақ жұмысқа дайын екенін білдірген соғыс тұтқындары жұмысшы батальондарына алынады. Бұл соғыс тұтқындарының барлығы босатылады және олар «түркі легионері» деп белгіленуі керек.

1941-1944 жылдары Германиядағы кеңестік азаматтардан Орыс азаттық армиясы, Ерікті казак дивизиясы, Украин көтерілісшілер армиясы, Украина ұлттық армиясы, Беларусь өлкелік қорғанысы, «Бергман» кавказ батальоны, Грузин легионы, Армян легионы, Әзірбайжан легионы, Түркістан легионы, Еділ-татар легионы, Қалмақ атты әскер эскадроны сияқты тұрақты армия бөлімдері құрылды. Бұл әскери бөлімдердің кейбірі негізінен басып алынған облыстардың бейбіт тұрғындарынан құралды. Шетелдік авторлар Балтық елдері 1939 жылғы 23 тамыздағы кеңес-герман келісімі бойынша КСРО-ға 1940 жылы, Германияның Кеңестер Одағына басып кіруінен бір жыл бұрын қосылғандықтан, Балтық жағалауы елдері бөлімдерін кеңестік азаматтардан құрылған ерікті құрамалар деп есептемейді. Біз де Германияда құрылған литва, эстон және латвиялық әскери және күзет бөлімшелерін қарастырмаймыз.

Посткеңестік кеңестікте жарық көрген еңбектердің көпшілігінде батыстық авторларға сілтеме жасай отырып, Вермахт сапындағы ұлттық құрамаларға 1 миллионға жуық кеңестік соғыс тұтқындары кірген деген тұжырым айтылады. Зерттеуші М.И. Семиряганың пікірінше: «Генерал Йодль Фленсбургте кеңес өкілдеріне тапсырған Вермахт қызмет еткен кеңестік соғыс тұтқындардың саны туралы анықтамада 700 мың адам деп көрсетілген. Егер бұған ұйымдық жағынан Вермахттың құрамына кірмеген Власов армиясы мен казак бөлімдерін қоссақ, жалпы алғанда 1 миллион адам туралы айтуға болады» (Семиряга, 2000:60). Дегенмен, ерікті құрамалар тек соғыс тұтқындарынан ғана құралмағанын ескеру керек. Неміс зерттеушілерінің көпшілігі Вермахтта қызмет еткен кеңес азаматтарының жалпы санын атай отырып, осы фактіге назар аударады. Алғашқы жылдары барлық еріктілер «Hilfswillige» - «ерікті көмекшілер» (қысқаша «хиви») деп аталды. Германияның құрлық әскерлері Бас штабы үшін шығыс топтарының басшылығы дайындаған «Шығыстағы шетелдік көмекші күштер» атты құжатта ерікті көмекшілер («Hilfswillige») соғыс тұтқындары мен жаулап алынған шығыс облыстары ер адамдарынан, сондай-ақ белгілі бір арнайы міндеттер үшін ғана әйелдерден де алынады деп көрсетілген (289, б.100). Кейіннен «хиви» атауы қосалқы жұмыстарға пайдаланылатын қарусыз құрамалар еріктілеріне қатысты да қолданыла бастады. Олар тылдағы және майдан маңындағы әр түрлі жұмыстарды атқарды. «Хивилер» жүк көлігінің жүргізушісі болып жұмыс істеді, майдан шебіне оқ-дәрі апарды, жолдар мен көпірлерді жөндеді, аймақты минадан тазартты. Олардан көпірлерді, қоймаларды және басқа да маңызды нысандарды қорғау үшін топтар жасақталды. «Хивилер» отрядтарға топтастырылып, белгілі бір әскери бөлімге бекітілді де, 1943 жылға дейін олардың тұтқын ретіндегі мәртебесі өзгермеді. Хивилер кез келген қара жұмыста неміс әскерілерінің орнына пайдаланылды. Ал әскери бөлімдердің жеке құрамы «Ostfreiwillige» (шығыс еріктілері) және «Legiondre» (легионерлер) деп аталды. Вермахттың жоғарғы қолбасшылығына қарасты Шығыс күштері басқармасының 1943 жылдың ақпанындағы мәліметтері бойынша немістерге қызмет еткен кеңес азаматтарының жалпы саны 750 мың адам болса, оның 400 мыңын хивилер құрады (ВА-МА, 22/10:7). Вермахт ерікті құрамаларының генералы Э. фон Кестринг Гиммлерге құрлықтағы, әскери-әуе мен әскери-теңіз күштерінде кеңестік азаматтардан құрылған ерікті жасақтар бар екенін, «Ostfreiwillige» және «Hilfswillige» аталған олардың жалпы саны 900 мыңнан 1 миллион адамға дейін жеткенін хабарлады (Thorwald, 1974:279). Неміс зерттеушісі Х.В. Нойлен көрсеткен мәліметтер бойынша, 958 мың кеңестік тұтқынәскери бөлімдерге кіруге келісім берген, оның 110 мыңы

кавказдықтар, 40 мыңы Еділ татарлары, 20 мыңы қырым татарлары, 5 мыңы қалмақтар, 180 мыңы түркістандықтар, 250 мыңы украиндар, 310 мыңы орыстар, 53 мыңы казактар болған (Neulen, 1985:342). Неміс зерттеушісі Й. Хоффман Вермахтың жұмыс батальондары мен көмекші бөлімшелердің құрамында болған түркістандықтардың, кавказдықтардың, Еділ татарларының, қалмақтардың жалпы саны 150-170 мың адам деп есептейді (Hoffmann, 1976:172). Ресейлік зерттеуші С.И. Дробязконың кітабында 1,2 миллион КСРО азаматтары мен эмигранттар (оның ішінде славяндар - 700 мыңға дейін, Балтық елдерінің өкілдері - 300 мыңға дейін, түркі, кавказ және басқа да ұсақ халықтардың өкілдері - 200 мыңға дейін) вермахт, СС әскерлері, полиция және әскерилендірілген құрылымдар қатарында қызмет еткені туралы мәліметтер келтірілген (Дробязко, 2004:339). Егер легиондарда қызмет еткен түркістандықтардың, кавказдықтардың және ұсақ халықтардың өкілдерінің жалпы саны 150 мыңнан 200 мыңға дейін болса, тек түркістандықтардың ғана саны 180 мыңға жетуі мүмкін бе? Шамасы, бұл арада әңгіме 70-80 мың түркістандық еріктілер туралы ғана болып отыр. Сонымен қатар, «түркі батальоны» деген атау алған бөлімшелердің көпшілігінде әртүрлі кавказ және түркі ұлттарының өкілдері қызмет еткен. Мәселен, 1943 жылы 8-ші түркі батальонындағы 421 легионердің 386-сы грузин, 35-і әзірбайжан ұлтынан құралса, 11-түрік батальонындағы 361 легионердің 109-ы өзбек, 71-і грузин, 55-і армян, 34-і қазақ, 25-і осетин, 23-і әзірбайжан, 7-і татар, 7-і қырғыз, 5-і аварлар, 5 -і ноғай, 4 -і дағыстандық, 3-і түрікмен, 2-і қарашай, 2 -і лезгин, 2 -і абхаз, 1 -і балқар, 1 -і құмық, 1-і орыс, 1-і украин, 1-і поляк, 1-і мари болды (ВА-МА, 53-23/52:51-52). Шығыс халықтарының өкілдерінен құралған еріктілер саны туралы мәлімет 1944 жылы 18 қазанда СС Бас басқармасының «Шығыс» бөліміне арнап дайындалған құжатта және СС оберштурмбаннфюрері доктор Арлттың 1944 жылғы 14 желтоқсанында «Тұран-Кавказ» бөлімі жетекшісі Р. Ольшеге жолдаған рапортында келтірілген. Осылайша, 1944 жылдың қазанында ерікті құрамалар сапындағы Еділ татарлары - 17 000, түркістандықтар - 75 000, Қырым татарлары - 12 000, әзірбайжандар - 20 000, грузиндер - 20 000, армяндар - 20 000, Солтүстік Кавказдықтар - 20 000, қалмақтар - 6 000 адамды құрады (ВА-МА, 19V/108:4-5). 1944 жылы желтоқсан айында кавказдықтардың Вермахтағы саны 60 000, «хиви» ретіндегілері 20000, татарлардан Вермахта 20000, «хиви» ретінде 20000 болса, Орыс азаттық армиясы құрамындағы «хивилер» саны 20000, түркістандықтардан саны 80000 (көпшілігі «хиви» қызметінде) адамды құраған (ВА-МА, 19V/109:25).

Демек, батыс зерттеушілерінің еңбектерінде көрсетілген еріктілердің жалпы санын (1 миллионға жуық) орыс, украин, белорус бөлімшелерінің, казак дивизияларының жауынгерлері, шығыс легионерлері, СС және «хиви» бөлімшелер сарбаздары құраған және бұл бөлімдерге тек соғыс тұтқындары ғана емес, басып алынған облыстардың бейбіт тұрғындары да кірген.

Қорытынды. Соғыс тұтқындарынан ерікті жасақтардың құрылуына жекелеген эмигранттар мен әскери тұтқындардың антибольшевиктік көңіл-күйі, орыс емес халықтардың ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылысы, Кеңес үкіметінің «Әскери тұтқындарды ұстау туралы» Женева конвенциясын мойындамауынан туған Кеңес Одағының соғыс тұтқындарының лагерьлердегі ауыр жағдайы сияқты факторлардың тұтас кешені әсер етті. Ерікті әскери құрамалар ұйымдастыру туралы бастаманы әртүрлі эмигрант ұйымдарының өкілдері, жекелеген соғыс тұтқындары, дипломаттар, сыртқы саясат және әскери ведомстволар көтерді. Сондықтан кеңестік ғылыми әдебиеттегі Шығыс легиондарын құруға тек кейбір шетелдік эмиграция өкілдерінің қатыстылығы туралы кең таралған пікір осы әлеуметтік-саяси табиғаты күрделі мәселені қарабайыр қарастыру болып табылады.

Әдебиет тізімі

Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. М.: Эксмо, 2004. 608 с.

Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. М.: РОССПЭН, 2000, -862 с.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/10.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/93.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22/135.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19III/492.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 53-23/52.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19V/108.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 19V/109.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 2/1422.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 2/2728.

Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin. Bearb. und Hrsg. E. von Freier. Köln: Markus Verlag, 1987. 403 s

Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg: Verlag Bombach, 1976. 197 S.

Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf: Droste Verlag GmbH, 1971. 256 s.

Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wermacht und Waffen-SS. München: Universitas Verlag, 1985. 518 s

Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. Zürich: Drömer Knauer Verlag, 1974. 392 s

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R29716.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R27829.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29900.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29778.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61175, Bd.2.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105173, Bd. 9.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105180.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA) R 105182.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105181, Bd.14.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105184, Bd.17.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174, Bd.1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29717.

Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreuel der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent: Pour le Mérite, 1998, S.77.

References

Drobzdsko S.Ī. Pod znamenami vraga. Antisovetskie formirovania v sostave germanskih voorujennyh sil 1941-1945 gg. M.: Eksmo, 2004. 608 s.

Semirǰga M.Ī. Kolaborasionizm. Priroda, tipologia i proiavljenja v gody vtoroi mirovoi voiny. – M.: ROSPEN, 2000, S. 60.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/10.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/93.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 22/135.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19III/492.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 53-23/52.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19V/108.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 19V/109.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 2/1422.

Bundesarchiv Militärarchiv (Freiburg) (B-M), RH 2/2728.

Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin. Bearb. und Hrsg. E. von Freier. Köln: Markus Verlag, 1987. 403 s

Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg: Verlag Bombach, 1976. 197 S.

Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf: Droste Verlag GmbH, 1971. 256 s.

Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wermacht und Waffen-SS. München: Universitas Verlag, 1985. 518 s

Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren. Zürich: Drömer Knauer Verlag, 1974. 392 s

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R29716.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R27829.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29900.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29778.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61175, Bd.2.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105173, Bd. 9.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105180.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA) R 105182.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105181, Bd.14.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 105184, Bd.17.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 901/61174, Bd.1.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) (PA-AA), R 29717.

Verbrechen an der Wermacht. Kriegsreuel der Roten Armee 1941/42. Hrsg. Franz W. Seidler. Selent: Pour le Murite, 1998, S.77.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Абусейтова М.Х. ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «МӘДЕНИ МҰРА» («КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»), «ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА» («НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»), «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» «АРХИВ – 2025» В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	5
Сайкенева Д.К., Ужкенов Е.М., Морякова М.Т. ГЕНЕЗИС ГОРОДОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ.....	17
Шакиева А.С. РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2021 жж.).....	25
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н. МӘМЛҮК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ.....	35
Kubeyev R.Dzh., Murzakhodzhaev K.M. ON SOME TRADITIONALIST ASPECTS AND HISTORICAL PARALLELS OF MODERN KAZAKHSTANI NATION-BUILDING (HISTORIOGRAPHIC REVIEW).....	46

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С. СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ.....	54
Маргулан А.С., Батырхан Б.Ш., Токмурзаев Б.С. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШИХАБ АД-ДИНА АЛ-ОМАРИ.....	64

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тылахметова А.С., Оралова А.А. АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	73
Жүрсінбаев Б.А., Серікбаев Е.Қ., Калыгулова Ж.А. ҰЛЫ ЖҮЗ ПРИСТАВЫ ЖӘНЕ АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	84
Сұлтанғазы Г.Ж. XIX-XX ҒҒ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОТАР ҚАЛАНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ҚЫЗМЕТІ.....	94
Сұлтанғалиева Г.С. ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ И ВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX В.....	104

Шалгимбеков А.Б., Шотанова Г.А.
ВОЕННО-КРЕПОСТНЫЕ ЛИНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ЮЖНОГО УРАЛА
НА РУБЕЖЕ XVIII-XIX ВЕКОВ.....114

Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н.
«ДАЛЬНЕЙШЕЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА НИМ УСТАНОВЛЕНО». АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ
ПОД НАДЗОРОМ ЦАРСКОЙ ОХРАНКИ (1907-1910 ГОДЫ).....123

Рустемов С.К., Бурханов Б.Б.
ОРЫНБОР МҮФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ
ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....134

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Асанова С.А., Капаева А.Т.
ГОЛОД 1921 -1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ, КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА.....143

Көкебаева Г.К., Стамшалов Е.И.
ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН ЖАСАҚТАЛҒАН
ӘСКЕРІ БӨЛІМДЕР.....151

Zhakisheva S.A.
PRO MEMORIA FOR THOSE WHO LEFT IRRETRIEVABLY:
BIRMUKNAMED AIBASOV.....159

Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М., Оспанова Р.Р.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ
НАУҚАНЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ.....169

Борчашвили И.Ш., Курманбаев Б.М.
ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ
КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ДРУГИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ
КАМПАНИЙ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА.....180

Шашаева М.Ә., Қозыбаева М.М.
КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
«ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ» МӘСЕЛЕСІ.....189

Кожирова С.Б., Быков А.Ю., Нечаева Е.Л.
XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАСЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....197

Абдильдинова Л.Б., Искакова Г.М.
СОСТОЯНИЕ БЕЗРАБОТИЦЫ И БЕЗРАБОТНЫХ В РАЙОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА
ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ.....207

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Сиздиков Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Мургабаев С.С.
XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫМЫ (ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ
ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ).....217

Бобров Л.А., Кушқумбаев А.К., Исмаилов Д.
ЦЕЛЬНОКОВАННЫЙ ОЙРАТСКИЙ ШЛЕМ ИЗ СОБРАНИЯ АКМОЛИНСКОГО ОБЛАСТНОГО
ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ.....229

Kanatuly M., Adilbayeva A.S., Ercilasun K.

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD.....237

Ишкалова Г.И.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....244

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Абиль Е.А., Кузембайұлы А.

ФЕНОМЕН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ХАН ДЖУЧИ. ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ.....255

Басуға 29.06.2022 қол қойылды
Шартты баспа табағы – 12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды